

JOHANNES CALVIJN – DIENAAR VAN HET WOORD VAN GOD IN DE KERK VAN GENÈVE¹

W.H.Th. Moehn

Abstract

This essay examines Calvin's theology of preaching. The focus on preaching in Reformed theology has to do with the shift in worship in the sixteenth century from a visual to a verbal mediation of God's grace. Calvin's concept of preaching is analyzed by means of a confession which Beza had incorporated in his collection of Calvin's *Epistolae et responsa* (1575), the so-called 'Summa doctrinae de ministerio verbi et sacramentorum'. Calvin did not underwrite this document, but it breathes his spirit. Although he did not write a homiletical handbook, Calvin did have in mind a homiletic of the Word and the Holy Spirit. Calvin's preaching is evaluated as to its objective and subjective characteristics in the framework of the shift from visual to verbal mediation.

1. Inleiding

Wanneer we nadenken over de prediking van Johannes Calvijn, houden we ons niet alleen bezig met een taak, waaraan hijzelf groot belang heeft gehecht, maar staan de meesten van ons week in week uit voor dezelfde opdracht om de woorden van God te vertolken naar de mensen die wij in de kerk voor ons hebben zitten. De weg naar het predikambt is voor velen een andere geweest dan die van Calvijn. Doorgaans was dat de theologische opleiding aan een van de universiteiten die ons land rijk is. Vervolgens is na het vicariaat praktische toerusting ontvangen op Seminarium Hydepark en tijdens de terugkomweken in de eerste gemeente. Calvijn heeft een ander traject bewandeld voordat hij dienaar van het Woord te Genève werd. Hij heeft geen reguliere theologische opleiding genoten, maar zich door zelfstudie in de theologie verdiept. Het ideaal van een

1 Lezing gehouden op de contio van predikanten van de Gereformeerde Bond, 7 januari 2009. De werktitel luidde: 'Was Calvijn een voorwerpelijk prediker?' De titel is afkomstig uit Calvijns testament: 'Je Jean Calvin, Ministre de la parole de Dieu en l'Eglise de Geneve, [...] ay advisé de faire et coucher par escrit mon testament et declaration de ma derniere volonté', CO 20, 299. Met dank aan prof. dr. W. Balke en dr. H. van den Belt voor hun opmerkingen en constructieve suggesties bij een vorige versie.

academie, waar studenten gevormd konden worden, kon hij pas aan het einde van zijn leven realiseren toen in 1559 de Academie van Genève haar poorten opende.²

Bij onze bezinning op Calvijn als prediker is er zowel sprake van nabijheid als van vervreemding. We raken gefascineerd door de trouw en toewijding waarmee hij door de jaren heen zoveel preken gehouden heeft. Tegelijkertijd realiseren we ons dat wij dit belangrijke onderdeel van ons ambtelijke werk niet meer op deze wijze verrichten. De frequentie waarmee Calvijn – en hij niet alleen – preekte,³ werkt zoveel eeuwen later vervreemdend. Vanaf oktober 1549 stond Calvijn namelijk voor de taak om elke zondag tweemaal te preken en om de andere week elke dag. Dat betekent tien verschillende preken binnen een tijdsbestek van veertien dagen en daarnaast verzorgde hij ook nog de *praelectiones*, de colleges over de bijbelboeken.⁴ Het is niet verwonderlijk dat de voorbereidingstijd regelmatig in het gedrang kwam.

De pool van de nabijheid brengt ons bij de cursussen die mijn leermeester prof. dr. M.J.G. van der Velden op ‘Hydepark’ gehouden heeft: ‘Preekanalyse, aan preken preken leren.’⁵ De bestudering van preken uit verleden en heden is nodig om scherp te blijven bij de uitoefening van de taak waartoe we in de kerk geroepen zijn. Wat heeft deze ‘die-naar van het Woord van God in de kerk van Genève’ ons in het Calvijnjaar te zeggen? Om die vraag te beantwoorden wil ik de volgende weg bewandelen. Allereerst schenken we aandacht aan de grote verschuiving die de Reformatie teweeg heeft gebracht en waardoor niet langer de mis, maar de preek centraal staat in de eredienst. Vervolgens analyseren we Calvijns zicht op de woordverkondiging aan de hand van een onbekend gebleven belijdenis. Ten slotte doen we een poging om Calvijns prediking te typeren en maken daarbij gebruik van de begrippen voorwerpelijke en onderwerpelijke prediking.

2. Van visuele naar verbale bemiddeling van het heil

Een prediker wordt niet alleen gevormd gedurende de jaren waarin theologisch onderwijs wordt genoten. Ook de erediensten en religieuze ervaringen uit de jeugd jaren dragen bij aan de vorming. Nu zijn er voor de vroegste jaren van Calvijn weinig bronnen

-
- 2 Zie K. Maag, ‘Preaching Practice: Reformed Student’s Sermons’, in: *The Formation of Clerical and Confessional Identities in Early Modern Europe*, W. Janse, B. Pitkin (eds.) = *Dutch Review of Church History* 85 (2005), 133-146, aldaar 135v.
 - 3 Zie J.T. Ford, ‘Preaching in the Reformed Tradition’, in: *Preachers and People in the Reformations and Early Modern Period*, L. Taylor (ed.), [A New History of the Sermon 3], Leiden, Boston, Köln 2001, 65-88, aldaar 68 en W.H.Th. Moehn, ‘Preken’, in: *Calvijn handboek*, H.J. Selderhuis (red.), Kampen 2008, 205-214, aldaar 206.
 - 4 Zie M.A. van den Berg, *Het rijk van Christus als historische realiteit. Calvijns anti-apocalyptische uitleg van het boek Daniël*, [Utrecht] 2008, 67-75.
 - 5 Zie C.G. Graafland, W.H.Th. Moehn, ‘Hij verslindt de dood’. Over God en het lijden in een preek van prof.dr. M.J.G. van der Velden, in: *Lijden en belijden. Over ‘de derde gestalte van het antwoord’*, J.H. van de Bank e.a. (red.), Zoetermeer 1993, 62-80, aldaar 62.

beschikbaar. Zijn moeder, Jeanne Lefranc, stond bekend als een vrome rooms-katholieke vrouw, die haar zoon reeds op jonge leeftijd meenam naar de kerken in Noyon en omgeving om beelden en relikwieën te vereren. In zijn *Verhandeling over de relikwieën* (1543) haalt Calvijn jeugdherinneringen op. In de abdij van Ourscamp bij Noyon zou zich de schedel bevinden van de heilige Anna, de moeder van de maagd Maria.⁶ Samen met zijn moeder had hij deze plaats bezocht. In Noyon vierde men feest ter ere van de heilige Stefanus. ‘Ik herinner mij’, merkt Calvijn op, ‘wat ik heb zien doen met de beelden in onze parochie, toen ik nog een klein kind was. Toen het feest van de heilige Stefanus naderde, tooide men zowel zijn beeld als die van degenen die hem gestenigd hadden (men noemde hen in de omgangstaal geweldenaars) met mutsen en linten. De oude vrouwen hielden deze geweldenaars voor medegenoten van Stefanus.’⁷ Bij grove onkunde wordt even de vinger gelegd, maar we vernemen uit Calvijns mond niets over het gesproken woord in een van de kerken van Noyon.

Guillaume Farel – twintig jaar ouder dan Calvijn – weet nog in 1560 soortgelijke herinneringen op te halen. ‘Mijn vader en moeder geloofden alles.’ Op een bedevaart brachten zij hem naar een berg in de omgeving, waar een kruis stond van ruw hout dat afkomstig zou zijn van het kruis waaraan Jezus zelf had gehangen; een kruis van heel andere makelij dan hij naderhand in de Sainte Chapelle te Parijs had aangebeden en gekust.⁸ Deze jeugdherinneringen van de beide reformatoren markeren de breuk die zij in hun leven hebben ervaren. Als kind hebben zij hun godsdienstige opvoeding ontvangen in een kerk, waarin de zichtbare bemiddeling van het heil eeuwenlang centraal heeft gestaan. Door hun nieuwe verstaan van de Schrift zijn zij echter tot de overtuiging gekomen dat het mondelinge onderwijs van de gemeente het meest recht doet aan het vroegchristelijke gemeentelven.

Vanuit laatmiddeleeuwse Franstalige uiteenzettingen over de betekenis van de mis kunnen we ons een beeld vormen hoe de leken de eredienst beleefd hebben. In een belangwekkend artikel over liturgie en lekendom heeft Virginia Reinburg laten zien dat de voor-reformatorische mis een ritueel drama vormde waarin de priester *en* de gemeente een onderscheiden, maar onmisbaar aandeel hadden.⁹ Wanneer de leken de geconse-

6 J. Calvin, *Traité des reliques*, in: *Three French Treatises*, F.M. Higman (ed.), [Athlone Renaissance Library 2], London 1970, 86, r. 18v.

7 *Traité des reliques*, 96, r. 20-27.

8 G. Farel, *Dv vray usage de la croix de Iesus-Christ, suivi de divers écrits du même auteur*, Genève 1865, 146, 149. Zie ook D. Nauta, *Guillaume Farel. In leven en werken gescheitst*, [Klassieken van het Gereformeerd Protestantisme], Amsterdam 1978, 8.

9 V. Reinburg, ‘Liturgy and the Laity in Late Medieval and Reformation France’, *Sixteenth Century Journal* 23 (1992), 530: ‘[...] a ritual drama in which both priest and congregation had distinct, but equally necessary parts to play.’ Zie ook Th.A. Lambert, ‘Preaching, Praying and Policing the Reform in Sixteenth-Century Geneva’, (Ph.D. diss. University of Wisconsin-Madison 1998), 105-154. Lambert laat zich kritischer uit dan Reinburg: ‘The people, on the other hand, were not a necessary part of the ritual. The Mass was always the Church at prayer whether there was a congregation present or not and its value did not depend upon the people’, 111.

creerde hostie in de handen van de priester zagen, was het alsof zij Christus aan het kruis verhoogd zagen.¹⁰ De gemeente die bijeengekomen was in de kerk, moest ‘lezen’ wat zij zag gebeuren wanneer de priester de mis celebreeerde. In Calvijns ogen was de mis een genoegdoening aan God om Hem te verplichten genade te bewijzen, terwijl het avondmaal zijns inziens juist bedoeld is als een geschenk van Gods kant aan de gelovige, dat op een heel indringende wijze de beleving van de gemeenschap met Christus en met elkaar betuigt en verzegelt.¹¹ Daarnaast achtte hij het onaanvaardbaar dat de priesters in een taal spraken die door de meeste gemeenteleden niet verstaan werd. Niet alleen de avondmaalsliturgie, maar de gang van de gehele eredienst moeten de gemeenteleden kunnen begrijpen. In het woord vooraf van *La forme des prieres et chantz ecclesiastiques* (1542) heeft Calvijn dit duidelijk verwoord:

‘Het is ook nodig dat allen weten en begrijpen wat er in de kerk wordt gezegd en gedaan, teneinde er de vruchten van te plukken en erdoor te worden gesticht. Want de Here heeft de orde van dienst waaraan wij ons moeten houden als wij in zijn Naam bijeenkomen, niet slechts ingesteld om de mensen bezig te houden en ze wat te laten zien en om zich heen te laten kijken, maar Hij heeft veeleer gewild dat heel zijn volk erbij gebaat zou zijn. [...] Welnu dit is niet mogelijk als wij niet worden onderwezen, zodat wij alles kunnen begrijpen wat ten behoeve van ons is ingesteld. Want zeggen dat wij vroom kunnen zijn, hetzij bij het bidden, hetzij bij de eredienst, zonder dat wij er iets van begrijpen, dat kan niet ernstig zijn gemeend, hoewel dat over het algemeen wel wordt beweerd. Een goede gezindheid ten opzichte van God is niet iets levenloos of iets stoms, maar het is een levend gevoel dat voortkomt uit de heilige Geest, als het hart is geraakt en het verstand is verlicht. En inderdaad, als men kon worden gesticht door wat men ziet zonder te weten wat het betekent, dan zou Paulus niet zo streng hebben verboden om in een onbekende taal te spreken, en dan zou hij niet als reden hebben opgegeven dat er slechts stichting mogelijk is als er een leer is.’¹²

-
- 10 Reinburg, ‘Liturgy’, 537. Zie ook A.T. Thayer, ‘Learning to Worship in the Later Middle Ages: Enacting Symbolism, Fighting the Devil, and Receiving Grace’, *Archiv für Reformationsgeschichte* 99 (2008), 36-65, aldaar 61: ‘In the later medieval centuries, vision was understood to be an interactive process in which the viewer turns a receptive and devotionally trained eye toward the holy object and becomes connected with it. Here, the eye sends out its visual ray which is shaped by its encounter with the host; it then returns and communicates what it saw to the soul.’
- 11 W. Kolffhaus, *Christusgemeinschaft bei Johannes Calvin*, [Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche 3], Neukirchen Kreis Moers 1939, 122: ‘Unsere durch das Sakrament bestätigte und dargestellte Gemeinschaft mit Christus schließt in sich die Bestätigung und Darstellung der Gemeinschaft der Glieder untereinander’. Zie ook B.A. Gerrish, *Grace and Gratitude. The Eucharistic Theology of John Calvin*, Edinburgh 1993, 128.
- 12 *La forme des prieres* [...], in: H. Faulenbach, E. Busch (Hrsg.), *Reformierte Bekenntnisschriften, 1/2: 1525–1549*, Neukirchen-Vluy 2006, 371; Ned. vert. in *De handzame Calvijn*, Samengesteld door R. Reeling Brouwer; vertalingen van H. van Dolen en H. Vermeer-Pardoën, [Denkers over religie 1], Amsterdam 2004, 259.

In het licht van het liturgische uitgangspunt van de verstaanbaarheid en het inzicht in de betekenis van de verschillende onderdelen van de liturgie, is het te begrijpen dat in Genève de kerken van beelden gezuiverd zijn. Calvijn zelf is hierbij niet actief betrokken geweest. Reeds voor zijn komst in Genève in augustus 1536 hadden beeldenstormen plaatsgevonden. Aan het einde van zijn leven blijkt hij in zijn 'Afscheidsrede voor de dienaren des Woord' terug op hetgeen plaatsgevonden heeft: 'Toen ik voor het eerst in deze kerk kwam, was er eigenlijk haast nog niets. Er werd gepreekt, en dat was alles; wel werden de beelden opgespoord en verbrand, maar er was helemaal geen hervorming, alles stond op zijn kop.'¹³ In zekere zin had Calvijn gelijk. In 1534 en 1535 hadden beeldenstormen plaatsgevonden en pas op zondag 21 mei 1536 hadden de burgers gekozen voor de Reformatie, met de belofte voortaan te leven naar Gods Woord en alle afgoderij te verzaken. Het verwijderen van de beelden uit de kerken vormde geen doel in zichzelf. Het is slechts een onderdeel van het grote streven om kerk en samenleving te hervormen naar de regels die de Schrift daarvoor geeft.¹⁴

De christenen komen naar de kerk om God te eren en te dienen, schreef Calvijn in *La forme des prieres*. Priesters houden de mensen echter wat bezig en laten hen om zich heen kijken. Binnen een jaar nadat hij begonnen is met zijn werk als prediker in Genève, publiceerde Calvijn een tweetal brieven waarin hij zich richtte tegen de rooms-katholieke eredienst en de misstanden onder de bisschoppen. In de tweede brief aan Gérard Roussel, die in 1536 de benoeming tot bisschop in het bisdom Oloron had aangenomen, worden we getroffen door het besef van de grote verantwoordelijkheid die op de schouders rust van de verkondigers van Gods Woord. De bisschoppen weten echter niet meer wat de taak van een herder is: 'Zij hebben wel gehoord dat het hun taak is om Gods Woord te verkondigen, maar zijn van mening dat zij dat goed gedaan hebben, wanneer zij terloops de gemeente daar iets van hebben laten proeven. Zij letten er niet op welk woord de Here wil dat men zal verkondigen of welke manier van verkondigen Hij wil dat men zal volgen. Het is wel duidelijk dat de Here geen geringe zaak van alle dienaren van zijn kerk verlangt!'¹⁵ Calvijn verwijt hen dat zij ontrouw zijn aan het werk van de Here:

'Doorgaans verblijven zij niet in de gemeente, waarover zij gesteld zijn. Slechts tijdens enkele hoogtijdagen, die de jaarlijkse feesten genoemd worden, houden zij zich daar op. Zij beklimmen dan de kansel om een preek te houden en laten de gemeente een klein beetje proeven van de kennis van God en zelfs spreken zij enkele woorden over de waar-

13 *Discours d'adieu aux ministres*, CO 9, 891vv; Ned. vert. in *De handzame Calvijn*, 314. Zie voor een uitvoerige beschrijving van de gebeurtenissen C.M.N. Eire, *War Against the Idols. The Reformation of Worship from Erasmus to Calvin*, Cambridge 1986, 129-151 en Chr. Grosse, *Les rituels de la cène. Le culte eucharistique réformé à Genève (XVIe-XVIIe siècles)*, [Travaux d'Humanisme et Renaissance 443], Genève 2008, 43-113.

14 Instructief is W.A. Dyrness, *Reformed Theology and Visual Culture. The Protestant Imagination from Calvin to Edwards*, Cambridge 2004, 49v.

15 *Epistolae duae de rebus hoc saeculo cognitu apprime necessariis*, epistola II: 'De sacerdotio papali abiiciendo', OS 1, 334.

heid en de zuivere leer. Op die manier vertrekken zij weer terwijl heel de gemeente heeft ingestemd met hun boodschap. [...] Maar wanneer men deze gang van zaken gaat vergelijken met de regel die wij aan Gods Woord ontleend hebben, dan is het ongelooflijk hoever het er van af is, dat zij ware herders zijn!¹⁶

Enig besef van de waarheid is aanwezig en deze voorgangers doen meer dan alleen de mis bedienen, maar zij zijn nog ver verwijderd van het ideaal dat Calvijn voor ogen staat. Hoe dient er dan wel gepreekt te worden? Het antwoord op die vraag heeft Calvijn gegeven in de brief die gericht is aan kardinaal Jacopo Sadoletto. Op verzoek van de overheid van Genève heeft Calvijn na enige aarzeling binnen een week zijn antwoord geschreven en zeer helder verwoord waarom de kerk een reformatie nodig heeft. In de kerk van Genève wist hij zich op rechtmatige wijze geroepen om het Woord van God te verkondigen. Aan de hand van het thema van de rechtvaardiging uit het geloof beschrijft hij uitvoerig hoe er door hem en zijn collega's gepreekt is:

'In de eerste plaats sturen wij erop aan dat de mens bij zelfkennis begint, niet in haar oppervlakkige, banale vorm, maar op zo'n wijze dat hij gewetensvol voor Gods rechterstoel verschijnt. Wanneer hij voldoende overtuigd is van zijn ongerechtigheid, moet hij tevens aan dat strenge vonnis denken dat alle zondaren te wachten staat. Dan valt hij, in zijn wanhoop verward en verslagen, ootmoedig voor Gods aanschijn neer en begint zonder een sprankje zelfvertrouwen te klagen alsof hij volledig te gronde is gericht. Op dat moment tonen wij hem als enige heilszekerheid de barmhartigheid Gods, die ons in Christus wordt voorgehouden. In Hem is alles vervuld wat tot onze zaligheid dient. Terwijl alle stervelingen dus in de ogen van God verloren zondaren zijn, noemen we Christus onze enige gerechtigheid.'¹⁷

De beschrijving van de wijze waarop gepreekt wordt, krijgt een normatief karakter. We zien tevens hoe de ontwikkeling van een visuele bemiddeling van het heil naar een verbale bemiddeling tot voltooiing is gekomen. Wij – de predikers – tonen (*ostendimus*) de gemeenteleden als enige heilszekerheid de barmhartigheid Gods, die ons in Christus wordt voorgehouden. De gelovigen komen niet langer naar de kerk om met hun fysieke ogen de hostie te aanschouwen en daardoor deel te krijgen aan de verborgenheid van het geloof. Het woord dat hun door een prediker verkondigd wordt, staat op de eerste plaats.¹⁸

16 *Epistolae duae*, OS 1, 343.

17 *Responsio ad Sadoleti epistolam*, OS 1, 469; Ned. vert. in *De handzame Calvijn*, 159. Zie ook J. Boisset, *Sagesse et sainteté dans la pensée de Jean Calvin. Essai sur l'Humanisme du Réformateur français*, [Bibliothèque de l'école des hautes études – sciences religieuses 71], Paris 1959, 47 en 359.

18 In de *Registres du Consistoire de Genève* valt op dat de secretarissen consequent het woord *messe* gebruiken hebben, wanneer zij de rooms-katholieke eredienst bedoelden en *sermon* voor de protestantse samenkomst van de gemeente. Zie R.M. Kingdon, 'Worship in Geneva Before and After the Reformation', in: *Worship in Medieval and Early Modern Europe. Change and Continuity in Religious Practice*, K. Maag, J.D. Witvliet (eds.), Notre Dame, Indiana, 2004, 41-60, aldaar 48.

Het geloof dat door de heilige Geest gewerkt is in het hart, ontvangt vervolgens versterking door het gebruik van de zichtbare tekens van de sacramenten.

Reeds in de eerste uitgave van zijn *Institutie* heeft Calvijn er blijk van gegeven het horen hoger aan te slaan dan het zien wanneer het gaat om de bemiddeling van het heil. Wanneer hij nadenkt over de kerk en wie tot haar behoren, komt hij tot de conclusie dat niets van dit alles is te verstaan dan alleen door het geloof. ‘Voorwerp van het geloof zijn immers juist die dingen, die voor onze lichamelijke ogen onzichtbaar zijn.’¹⁹ In het geloof komt het aan op de concentratie op de beloften van God. Het zien op eigen werken wordt krachtig veroordeeld. De ene soort zintuiglijke waarneming komt zelfs te staan tegenover de andere: ‘Het is de aard van het geloof, om de oren te spitsen, de ogen te sluiten, dat is, de aandacht te vestigen op de belofte en de gedachten af te wenden van alle waardigheid en verdienste van de mens.’²⁰ De centrale plaats van de prediking in Calvijns theologie heeft alles te maken met de manier waarop God zijn genade aan de mens meedeelt. De volmaakte aanschouwing zal er pas zijn in de toekomstende eeuw:

Ik zeg dat de dienst van het Woord lijkt op een spiegel. Want de engelen hebben de prediking niet nodig, noch andere, lagere hulpmiddelen, noch sacramenten. Zij genieten immers een andere aanschouwing van God (*alio enim Dei conspectu fruuntur*) en Hij toont hun zijn aangezicht niet in een spiegel, maar Hij vertoont zich openlijk aan hen. Wij die nog niet tot zo’n hoogte zijn gekomen, zien het beeld Gods (*imaginem Dei speculamur*) zoals het ons wordt voorgesteld in het Woord, in de sacramenten en in de gehele dienst van de kerk.²¹

De ingrijpende verschuiving van een visueel georiënteerde bemiddeling van het heil naar een vorm waarbij het visuele aspect weliswaar niet wordt uitgesloten, maar toch secundair is ten opzichte van de verbale bemiddeling kunnen we helaas niet illustreren aan de hand van preken, om de eenvoudige reden dat de bronnen ons ontbreken. Nicolas Colladon, een van Calvijns eerste biografen, weet alleen te melden dat hij reeds voor zijn

19 *Inst.* 1536, OS 1, 90; Ned. vert. in *Institutie 1536. Onderwijs in de christelijke religie*, vertaald door W. van ’t Spijker, Houten 2005, 100.

20 *Inst.* 1536, OS 1, 60 (Ned. vert. in *Institutie 1536*, 61): ‘Adeoque haec fidei natura est, aures arrigere, oculos claudere, hoc est, promissioni attendere, cogitationem avertere ab omni hominis dignitate vel merito.’ Zie ook B. Pitkin, *What Pure Eyes Could See. Calvin’s Doctrine of Faith in Its Exegetical Context*, [Oxford Studies in Historical Theology], Oxford 1999, 15v en W.J. Bouwsma, *John Calvin. A Sixteenth Century Portrait*, New York 1989, 158: ‘[...] we truly see only after we hear’, (curs. Bouwsma). Cf. Kingdon, ‘Worship’, 57: ‘Above all they had to deploy a different set of senses. They were expected to absorb what is most essential in religion through hearing a sermon rather than through observing the celebration of a sacrament.’

21 *Comm. in 1 Cor.*, 1 Kor. 13:12, CO 49, 514. Zie ook C.P. Venema, *Accepted and Renewed in Christ. The »Twofold Grace of God« and the Interpretation of Calvin’s Theology*, [Reformed Historical Theology 3], Göttingen 2007, 211-215.

komst naar Genève geprekeert heeft. Voorafgaand aan zijn vlucht uit Frankrijk in 1533 heeft hij enkele preken gehouden in Pont l'Évêque in de buurt van zijn geboorteplaats Noyon en tijdens de studie in Bourges heeft hij geprekeert in het nabijgelegen dorpje Lignièrès. Over deze preken is ons verder niets bekend. Daarnaast heeft de kanunnik Louis du Tillet Calvin verzocht 'enkele voorbeelden van christelijke preken en vermaningen te schrijven, die in de plaatselijke gemeentes zouden worden voorgedragen om de mensen een voorproefje (*quelque goust*) te geven van het ware en zuivere besef van hun heil door Christus'.²²

3. Een homiletiek van Woord en Geest

3a. *Summa de ministerio verbi*

De kernachtige formulering *Deus author praedicationis*²³ – God, de opdrachtgever van de prediking – maakt op ondubbelzinnige wijze duidelijk dat prediking niet berust op menselijk initiatief. 'Wat de woorden betreft is het gepredikte Woord niets anders dan het Woord van God, dat door een mens verkondigd wordt', tekent Calvin aan bij 1 Thessalonicenzen 2:13.²⁴ Ook al heeft Calvin er oog voor dat de boodschap die vanaf de kansel verkondigd wordt, getoetst moet worden, toch ontvangt de *verbi divini minister* een bijzondere positie. Reeds op jonge leeftijd werd dat besef de jonge kinderen te Genève bijgebracht. In de *Catechismus van Genève* vraagt de dienaar: 'Is het nodig, dat er predikanten zijn?', waarop de leerling moet antwoorden: 'Ja, en ook, dat men naar hen luistert en in ootmoed de leer des Heren van hen aanneemt. Wie hen minacht en weigert hen te horen, verwerpt Jezus Christus en scheidt zich af van de gemeenschap der gelovigen.'²⁵

22 N. Colladon, *Vie de Calvin*, CO 21, 55-57. W. Neuser plaatst bij de preekvoorbeelden de kanttekening: 'Daar Colladon alleen zegt dat ze een 'voorsmaak' van het heil beloven, vindt hij ze niet reformatorisch', 'De plaatsen waar Calvin verbleef: 1 Frankrijk en Basel', in: *Calvin handboek*, 45-52, aldaar 49. Zie voor het werk van Colladon I. Backus, 'Calvin. Saint, Hero or the Worst of All Possible Christians?', in: *Calvinus sacrarum literarum interpres. Papers of the International Congress on Calvin Research*, [Reformed Historical Studies 5], H.J. Selderhuis (ed.), Göttingen 2008, 223-243, aldaar 226-233 en idem, *Life Writing in Reformation Europe. Lives of Reformers by Friends, Disciples and Foes*, [St Andrews Studies in Reformation History], Aldershot 2008, 128-138.

23 *Inst.* 4.1.6, OS 5, 11, r. 8v. Voor de Nederlandse vertaling maak ik dankbaar gebruik van de nieuwe vertaling van *Institutie* 1559, die verzorgd wordt door dr. C.A. de Niet (te verschijnen in 2009).

24 CO 52, 151. Zie voor een bredere uitwerking W.H.Th. Moehn, *God roept ons tot Zijn dienst. Een homiletisch onderzoek naar de verhouding tussen God en hoorder in Calvijn's preken over Handelingen 4:1 – 6:7*, Kampen 1996, 306v.

25 *Le catechisme de l'église de Genève*, vraag 307, in: *Reformierte Bekenntnisschriften*, 1/2: 1525–1549, 348, r. 28-32; Ned. vert. in *Belijdenisgeschriften voor de Protestantse Kerk in Nederland*, ingeleid door K. Zwanepol, Zoetermeer, Heerenveen 2004, 154.

Voor degene die geroepen is tot de prediking van het Woord bevatten de woorden *author praedicationis* belangrijke implicaties. Weliswaar heeft hij krachtens zijn opdracht een bijzondere positie ontvangen, maar hij is te allen tijde gehoorzaamheid en verantwoording verschuldigd aan zijn opdrachtgever en moet de verleiding weerstaan om mensen te behagen: ‘[...] maar wij zullen ons getrouw wijden aan de opdracht die wij van de Meester ontvangen hebben, zodat wij kunnen getuigen dat wij geen eigen gedachten hebben toegevoegd; dat wij geen andere zaken hebben voorgestaan, dan dat Jezus Christus alleen zou regeren en dat wij niets anders naar voren gebracht hebben, dan wat wij van Jezus en zijn apostelen geleerd hebben.’²⁶ Een goede prediker geeft er blijk van dat hij gedurende zijn hele leven leerling is gebleven.

Overzien we de vele geschriften die Calvijn geschreven heeft, dan moeten we vaststellen dat hij geen handboek geschreven heeft, waarin hij de vereisten voor een prediker heeft besproken en uiteen heeft gezet hoe er gepreekt dient te worden.²⁷ Het ontbreken van een homiletisch geschrift in Calvijns oeuvre neemt niet weg dat hij verspreid in de *Institutie*, geschriften, preken en commentaren frequent aandacht heeft geschonken aan de vragen rondom de prediking.

In de *Calvini Opera* hebben de uitgevers een klein document opgenomen dat vrijwel geheel aan de aandacht van de onderzoekers is ontgaan. Waarschijnlijk heeft het te maken met hun twijfels wat betreft de oorsprong van dit document.²⁸ Deze *Summa doctrinae de ministerio verbi et sacramentorum* heeft in ieder geval veel minder bekendheid gekregen dan Beza's *Summa totius Christianismi* – het schematische overzicht van de dubbele predestinatie.²⁹ Calvijn noemt de *Summa* nergens en elders zijn ook geen sporen

26 Preek 19, Handelingen 5:25-32, Supplementa Calviniana (hierna geciteerd als SC) 8, 159. Een Engelse vertaling van deze preken-serie is thans beschikbaar: J. Calvin, *Sermons on the Acts of the Apostles, chapters 1–7. Forty-four sermons delivered in Geneva between 25 August 1549 and 11 January 1551*, translated by R.R. McGregor, Edinburgh 2008.

27 Zie W.H.Th. Moehn, ‘Calvijn en de prediking’, in: *Calvijn na 500 jaar. Een lees- en gespreksboek*, W. de Greef, M. van Campen (red.), Zoetermeer 2009, 113-129, aldaar 118.

28 CO 9, LXI, Inleiding van de uitgevers: ‘Ultimo loco posuimus hanc Summam dubiae originis’. Beza heeft de *Summa* opgenomen in zijn uitgave van *Ioannis Calvini Epistolae et responsa* (1575) met de aantekening: ‘[...] cuius auctoris nomen adscriptum non erat.’ Zie ook *Ioannis Calvini Opera Omnia in novem tomos digesta*, J.J. Schippers ed., Amsterdam 1667-1671, vol. IX, 184b-186b. I. Kievit heeft aandacht geschonken aan dit geschrift in zijn artikelen over *Voorwerpelijke-onderwerpelijke prediking eis der Heilige Schrift*, (voor het eerst afzonderlijk verschenen in 1936 bij J. Bout te Huizen), Houten-Utrecht 1983, 127-190. Hij gaat evenwel voorbij aan Beza's opmerking over de auteur en de inleiding van de uitgevers van de *Calvini Opera*: ‘De machtige prediker van Genève, Johannes Calvijn, heeft een tractaat geschreven, dat tot titel draagt: “Hoofdsom der leer van de bediening des Woords en der Sacramenten”’, 127.

29 Zie C. van Sliedregt, *Calvijns opvolger Theodorus Beza. Zijn verkiezingsleer en zijn belijdenis van de drieënige God*, [Kerkhistorische monografieën 4], Leiden 1996, 111v en C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth. Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerd Protestantisme*, 's-Gravenhage 1987, 47-70.

te vinden. Niettemin ademt het document de geest van Calvijn. De laatste drie artikelen van in totaal negen artikelen zijn gewijd aan de sacramenten en de bespreking daarvan laten we hier achterwege.

In de *Summa [...] de ministerio verbi* wordt een poging ondernomen de plaats van God, prediker en hoorder in het gebeuren van de prediking te verwoorden. Artikel I zet in met de armzalige situatie waarin de mens zich bevindt sinds de zondeval. In deze nood wil het evangelie verandering brengen door ‘ons uit Gods bron alle gelukzaligheid die wij door de zonde zijn kwijtgeraakt, door Christus mee te delen, zodat wij daaruit eeuwig leven ontvangen en ons alle hemelse schatten zo worden toegepast, dat zij niet minder de onze zijn dan van Christus zelf.’ De relatie tussen Christus en de gelovige is voor ons menselijk verstand niet te bevatten.³⁰ Zij wordt bewerkt door de Geest. Het derde artikel benadrukt dat het door de heilige Geest is, wat de Vader en de Zoon doen voor de zaligheid. ‘Christus woont op geen andere wijze in ons, dan door zijn Geest; Hij deelt zich aan ons op geen andere wijze mee, dan door dezelfde Geest.’

De titel ‘Hoofdsom van de leer van de bediening van het Woord en van de sacramenten’ onderstreept de nauwe band tussen de prediking en de beide sacramenten. De Geest zet twee instrumenten in om de band te bewerken tussen Christus en de gelovige. In artikel V worden het uitwendige werk, dat bestaat uit de prediking en de bediening van de sacramenten, en het inwendige werk van de Geest naast elkaar geplaatst.

‘Wanneer we zeggen dat de heilige Geest de uitwendige dienst als een instrument gebruikt, bedoelen we daarmee: zowel in de prediking van het Woord als in het gebruik van de sacramenten zijn er twee dienaren, die verschillende taken hebben. De uitwendige leraar bedient het gesproken woord en de heilige zegels die uitwendig zijn, aards en vergankelijk. De inwendige Leraar echter, die de heilige Geest is, werkt ongehinderd inwendig wanneer Hij in de harten van wie dan ook door zijn verborgen kracht deze verbinding met Christus door het ene geloof bewerkt.’³¹

Het valt op dat in dit artikel het woord ‘verkiezing’ niet gebezigd wordt en evenmin wordt ingegaan op het verschillend effect dat het gepredikte Woord heeft bij mensen die luisteren naar dezelfde preek. We zullen hier nog op terugkomen.

Het zesde en laatste artikel dat aan de prediking gewijd is, bakent de grenzen af van het werk van de prediker: ‘In de prediking van het Woord brengt de uitwendige dienaar een hoorbaar woord voort en door de oren wordt dit ontvangen.’ Het is eigen aan de heilige Geest om het geloof te scheppen dat ons tot levende lidmaten van Christus maakt.

3b. De dienst van mensen

De verkondiging van het Woord is een van de belangrijkste middelen die God gebruikt om mensen tot de zaligheid te leiden. ‘Hoewel God de zijnen in één ogenblik tot de volkomen-

30 Art. II: ‘Communicationem hanc fatemur esse mysticam’, CO 9, 773.

31 CO 9, 775.

heid zou kunnen brengen, wil Hij hen toch slechts door de opvoeding van de kerk laten opgroeien tot de mannelijke leeftijd. We zien onder woorden gebracht hoe dat gaat: aan de herders is de taak toebedeeld de hemelse leer te prediken. [...] Zoals Hij het oude volk niet naar de engelen verwees, maar uit de aarde leraars deed opstaan om werkelijk deze taak der engelen te vervullen, zo wil Hij vandaag ook ons nog door middel van mensen onderwijzen' (*Inst.* 4.1.5). 'Wanneer wij God willen gehoorzamen', zegt Calvijn in de eerste preek van de serie over 1 Timotheüs, 'moeten wij zijn Woord ontvangen dat ons verkondigd wordt door degenen die Hij deze taak heeft opgedragen en dit ambt verleend heeft. Maar degenen die pochen dat zij God willen dienen en ondertussen dit Woord verachten onder het voorwendsel dat het hun door de mond van mensen verkondigd wordt, laten duidelijk zien dat zij geheel geveinsd zijn.'³² Aan de verachting van de predikers draagt ook bij dat God er een voorkeur voor heeft om geringe en onaanzienlijke mensen voor dit werk te kiezen. Immers, de heerlijkheid van het evangelie treedt des te duidelijker aan het licht, wanneer 'aarden vaten' (2 Kor. 4:7) voor dit werk gebruikt worden. Er is een scherp contrast tussen enerzijds de rijkdom van de boodschap die verkondigd wordt en anderzijds de nietige status van de prediker. De hoorders dienen hier wel oog voor te krijgen.

Wij ontvangen het Woord van God niet zoals het behoort. Dat komt omdat de engelen niet neerdalen uit de hemel en omdat wij God, die tot ons spreekt, niet in eigen persoon zien, maar dat sterfelijke mensen ons [het Woord] verkondigen. Ziedaar waarom de boodschap minder aanzien en gezag heeft. Wij moeten daarentegen er van verzekerd en overtuigd zijn dat God gesproken heeft, hoewel Hij zich bediend heeft van mensen.³³

Het is een bijzonder voorrecht 'dat God zich verwaardigt monden en tongen van mensen te gebruiken in zijn dienst, zodat in hen zijn eigen stem tot klinken komt [...]. Want al is het zo dat Gods kracht niet aan uiterlijke middelen gebonden is, toch heeft Hij ons wel gebonden aan de gewone wijze van onderricht' (*Inst.* 4.1.5). Wanneer Gods gebruik van

32 Preek 1, 1 Tim. 1:1-2, CO 53, 6: 'Il n'y a que Dieu seul qui domine sur nos ames, et faut que nous recevions de luy toute la doctrine de nostre salut. Cependant, il ne descend pas du ciel en forme visible pour parler à nous, et ne nous envoie pas aussi ses anges, mais il veut que nous soyons enseignez par le moyen des hommes. Pour ceste cause, si nous voulons obeir à Dieu, il nous faut recevoir sa Parole qui nous est preschee par ceux ausquels il a commis ceste charge et office: car ceux qui se vantent de vouloir servir à Dieu, et cependant mesprisent sa Parole, sous ombre qu'elle leur est apportée par la bouche des hommes, monstrent bien qu'il n'y a qu'hypocrisie en eux.' Zie ook W.H.Th. Moehn, 'Calvin as Commentator on the Acts of the Apostles', in: *Calvin and the Bible*, D.K. McKim (ed.), Cambridge 2006, 199-223, aldaar 214-217.

33 Preek 23, Micha 6:9-11, SC 5, 195, r. 34-39: 'Or ce que nous ne recevons pas la parole de Dieu comme il appartient, c'est que les anges ne descendent pas du ciel, que nous ne voyons pas Dieu en personne qui parle à nous, mais que ce sont hommes mortelz qui nous preschent. Voilà pourquoy la doctrine a moins de prix et d'auctorité. Au contraire, nous devons estre tout certains et resoluz que c'est Dieu qui a parlé, combien qu'il se soit servy des hommes.'

middelen op deze wijze geformuleerd wordt, blijft er ruimte over voor het extraordinaire handelen van God. Artikel IV van de *Summa* vermeldt deze ruimte niet, wanneer uitgesproken wordt dat de Geest de prediking van het Woord en de bediening van de sacramenten gebruikt om de verbinding met God te bewerken. Gods *potentia* wordt niet ingeperkt door de *ordinatio* – er blijft sprake van een principiële vrijheid waarvan Calvijn zich voortdurend bewust is geweest. Paulus' vraag in Romeinen 10:14 hoe zij zullen horen zonder iemand die hun predikt, heeft alleen betrekking op Gods gewone manier van handelen: 'Indien iemand daaruit beweren wil dat God zijn kennis alleen aan de mensen kan ingeven door het instrument van de prediking, zullen wij zeggen dat dit niet de mening van Paulus is, die alleen de gewone beschikking van God op het oog heeft, maar aan zijn genade geen wet heeft willen voorschrijven.'³⁴ In de discussie over de kinderdoop en het al of niet aanwezig zijn van geloof bij kinderen die reeds in de eerste dagen van hun leven door de dood worden weggenomen, werkt Calvijn vrijheid van God ten opzichte van de middelen verder uit: 'Zo heeft Hij in elk geval bij de roeping van velen deze werkwijze gevolgd dat Hij hen door de innerlijke verlichting van de Geest, zonder tussenkomst van de prediking, de ware kennis van Hem geschonken heeft.'³⁵ God verleent zijn kracht aan het gesproken woord, maar is niet verplicht om daar gebruik van te maken, 'want zonder dat een mens spreekt, zou God ons allen tot zich kunnen trekken; het is alleen zo dat het Hem behaagt zich daarvan te bedienen.'³⁶

De verkondiging van het goddelijke Woord door de mond van een mens is zowel naar de kant van de hoorders als naar de predikers een kwetsbaar gebeuren. Wanneer een stads-

34 *Comm. in Rom.*, Rom. 10:14, Ioannis Calvini Opera Omnia Denuo Recognita (hierna geciteerd als COR) II/13, 225, r. 4-8: '[...] qui tantum in ordinariam Dei dispensationem respexit.'

35 *Inst.* 4.16.19. Cf. W. Krusche, *Das Wirken des Heiligen Geistes nach Calvin*, [Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte 7], Göttingen 1957, 222: 'Eine Stelle [...], die in keinem guten CALVIN-Buch fehlen darf'.

36 Preek 4, Harm. Ev., Luk. 1:16-18, CO 46, 39: 'On pourroit trouver estrange cela de prime face, que la puissance de Dieu soit en la parole d'un homme. Or elle n'y est pas attachee. Car sans que nul homme parle, Dieu nous pourroit bien tous attirer à soy. Il ne fait donc point cela de nécessité. [...] Ce n'est point donc que Dieu soit obligé à la parole qui se presche, mais tant y a qu'il luy plaist s'en servir.' Zie ook Preek 17, 1 Kor. 3:2b-7: 'Ainsi il pourroit bien inspirer la foy aux hommes cependant qu'ilz dorement et sans aucun moyen inferieur, mais il a voulu que l'evangile se presche, que nous soyons enseignez, et il a constituez les hommes à cela', geciteerd in E.A. McKee, 'Calvin and His Colleagues as Pastors: Some New Insights into the Collegial Ministry of Word and Sacraments', in: *Calvinus Praeceptor Ecclesiae*, H.J. Selderhuis (ed.), [Travaux d'Humanisme et Renaissance 388], Genève 2004, 9-42, aldaar 11 en *Comm. in Is.*, Jes. 40:9, CO 37, 13: 'Neque enim censerī ecclesia meretur, ubi non personat coelestis doctrinae praedicatio. [...] Etsi enim Deus per se et absque hominum ministerio regere nos posset, has tamen ecclesiae suae partes mandavit, et apud eam deposuit inaeestimabilem verbi sui thesaurum.' In *Inst.* 4.3.1 noemt Calvijn drie argumenten waarom God mensen in dienst neemt om zijn Woord te verkondigen.

genoot vanaf de kansel het Woord bedient en de boodschap tegen de haren instrijkt, is de verleiding groot om de boodschap van haar kracht te beroven door alleen maar oog te hebben voor het menselijke aspect van de heilsbemiddeling. In de commentaar op Jesaja 7:13 zien we hoe Calvijn zijn eigen ervaringen in Genève inleest in de woorden van de profeet. Verwijtend klinken de woorden van Jesaja: ‘Luister nu toch, huis van David, is het u niet genoeg mensen te vermoeien, dat u nu ook mijn God vermoeit?’ Het is niet mogelijk een scheiding tussen God en de profeten te maken:

‘Immers zij zijn niets anders dan instrumenten in Gods hand, en in de uitoefening van hun ambt zijn ze bezig met zijn zaak. De Here getuigt dan ook van hen: ‘Die u verwerpt, die verwerpt Mij; die u hoort, die hoort Mij.’ En daarom, de profeet maakt deze toepassing op zijn preek met het oog op de goddeloosheid van Achaz en zijngelijken. Ze dachten namelijk, dat ze slechts ‘met mensen te doen hadden’. Ja, die woorden, waarmee vandaag aan de dag de goddelozen ons ook toeschreeuwen ‘Het zijn maar mensen, die tot ons spreken’, werden ongetwijfeld vroeger ook wel gehoord. Op die manier willen ze Gods onderwijs verzwakken.’³⁷

Of zoals Jeanne Bon het op 22 mei 1550 verwoord heeft voor het *Consistoire*: ‘De predikanten verkondigen alleen maar fabels.’³⁸ Regelmatig hebben de inwoners van Genève zich dermate aangesproken gevoeld vanaf de kansel, dat zij verzet aantekenden tegen de preken van Calvijn en zijn collega’s.³⁹

Voor de predikers dreigt voortdurend het gevaar van hoogmoed. Een prediker beklimt op die voorwaarde de kansel, dat hij ook zelf leert, wanneer hij anderen onderwijst. De prediking begint voor Calvijn met gehoorzaam luisteren naar Gods Woord: ‘ook degene die onderwijst moet net zo goed als de anderen leerling zijn en Jezus dient de onderwijzer van allen te zijn.’⁴⁰ In de preek over 1 Timotheüs 4:12-13 is Calvijn nader ingegaan op de noodzaak om als prediker nooit boven de houding van een leerling uit te groeien. Wij moeten leerlingen van God zijn om het ambt van leraar uit te kunnen oefenen, want wanneer een mens bij zichzelf bedenkt wat hij te berde zal brengen, zal er slechts sprake zijn van ijdelheid. Daarom behoren wij uit deze fontein te putten, opdat wij de anderen laten drinken en wij allen daarvan profijt zullen hebben. Jesaja heeft gezegd dat wij allen onderwezen moeten worden door God, zowel degene die spreekt, als zij die horen (Jes. 54:13; zie ook Joh. 6:45). Om anderen te kunnen onderwijzen moeten

37 *Comm. in Is.*, Jes. 7:13, CO 36, 154.

38 ‘[...] que ce que les prescheurs presche, se ne s’est que fables’, geciteerd in Lambert, ‘Preaching, Praying’, 379; zie ook 388, n. 257.

39 Zie R. Stauffer, ‘Les discours à la première personne dans les sermons de Calvin’, in: *Regards contemporains sur Jean Calvin. Actes du Colloque Calvin, Strasbourg 1964*, [Cahiers de la Revue d’Histoire et de Philosophie Religieuses 39], Paris 1965, 206-238, aldaar 216-222, W.G. Naphy, *Calvin and the Consolidation of the Genevan Reformation*, Manchester, New York 1994, 153-160 en Lambert, ‘Preaching, Praying’, 366-369.

40 Preek 35, Hand. 7:35-37, SC 8, 312.

de dienaren van het Woord zelf nauwgezet lezen, want zij kunnen niets aandrigen dan hetgeen zij geleerd hebben in de school van God.⁴¹ Ook van de hoorders verwacht Calvijn dat zij goede leerlingen zijn en zich thuis al voorbereiden op de ‘les’ in de kerk.

‘Het Woord der waarheid verplicht zowel degene die spreekt als degene die luistert aan zich. De predikanten moeten weten hoe zij het Woord goed en naar waarheid moeten uitleiden, namelijk zodanig dat het volk erdoor verzadigd wordt. Want velen zouden grote moeilijkheden in de heilige Schrift kunnen vinden, maar wanneer zij een betrouwbare uitleg hebben gehoord, zullen zij ontdekken dat het licht voor hen is opgegaan, waar zij tevoren nauwelijks iets zagen. En zij die hun plicht doen door de heilige Schrift te lezen voordat zij naar de preek komen, weten dat uit ervaring. Wanneer iemand de passage leest die in de preek zal worden uitgelegd en de prediker zich van zijn taak kwijt, worden de stukjes fijngemaakt. [...] Kortom, wanneer iemand die kan lezen, de perikoop leest voordat hij naar huis terugkeert, zal hij bemerken dat God hem kennis heeft gegeven van datgene wat tevoren voor hem verborgen was. [...] Wanneer wij in alle nederigheid komen om door God onderwezen te worden, zullen wij beslist niet leeg terugkeren uit zijn school, maar als wij zo verwaand zijn, ontheiligen wij het brood dat God ons geeft.’⁴²

Calvijn heeft oog gehad voor het gevaar van bladeren zonder iets uit de Bijbel op te nemen. Om met vrucht de Schrift te lezen zijn de verlichting door de heilige Geest en vroomheid (*piété*) onontbeerlijk.⁴³ De verwachtingen met betrekking tot de voorberei-

41 Preek 34, 1 Tim. 4:12-13, CO 53, 410v. Deze preek heb ik uitvoerig besproken in ‘Calvijn en de prediking’, 118-127. – ‘De school van God’ is een geliefd beeld van Calvijn. Zie E. Campi, ‘Calvin’s understanding of the church’, *Reformed World* 57 (2007), 290-305, aldaar 292-295 en R.A. Blacketer, *The School of God. Pedagogy and Rhetoric in Calvin’s Interpretation of Deuteronomy*, [Studies in Early Modern Religious Reforms 3], Dordrecht 2006, 104-106. Zie voor Calvijns voorbereiding op de prediking Moehn, *God roept ons*, 336, n. 9 en de nuancering in idem, «*God Calls Us to His Service*». *The Relation Between God and His Audience in Calvin’s Sermons on Acts*, [Travaux d’Humanisme et Renaissance 345], Genève 2001, 238, n. 12.

42 Preek 12, 2 Tim. 2:14-15, CO 54, 151v.

43 Preek 14, Psalm 119:105-112, CO 32, 642: ‘Or ici il monstre que s’il y a quelque esprit vollaige, qui lise par curiosité en l’Ecriture, il se pourra bien faire qu’il demourera tousiours aveugle et ignorant: comme nous en verrons beaucoup, qui ne feront que fueilleter, et vageront tellement, qu’il n’y aura rien de ferme ne solide en eux.’ Preek 13, Hand. 2:1-11, SC 7, 105, r. 32-35: ‘Voilà donc comme en premier lieu il faut que nous soions illuminez par le S. Esprit, ou nous aurons beau fueilleter la bible et frequenter les sermons, nous demourerions tousjours hebetes, sans pouvoir rien comprendre de tout ce qui nous sera dit’, en Preek 31, 1 Tim. 4:6-7, CO 53, 381v: ‘Or quand nous avons cela (nl. la vraye pieté, WM), alors nous pouvons bastir: mais au contraire, si nous ne commençons par ce bout, encores que nous ne feissions que fueilleter en l’Ecriture sainte, et qu’on nous preschast depuis le matin iusques au soir, et que de nuict encores nous ne cessons de mediter ce que nous aurions ouy, il est certain que tout s’escoulera comme eau, il n’y aura nulle fermeté.’

ding door de hoorders veronderstellen ten eerste dat zij beschikken kunnen over een eigen bijbel en vervolgens dat zij in staat zijn om zelf te lezen. Hier zien we ook het voordeel van de prediking volgens de *lectio continua*: de gemeenteleden weten van te voren over welk gedeelte gepreekt gaat worden. De Bijbel thuis lezen mag echter geen alternatief vormen voor het horen van een preek. In de derde preek van de *Quatre sermons* heeft Calvijn de zogenaamde Nicodemieten op het oog wanneer hij zegt: ‘Het is wel aardig bedacht, zo zeggen zij, dat men geen christen is, als men niet naar Genève draaft, dat je de oren tuiten van de preken en men niet de plechtigheden meeviert, die daar in gebruik zijn. Kan men niet zeer goed lezen en tot God bidden voor zichzelf? Moet men een kerkgebouw binnengaan om onderricht te worden, terwijl toch ieder de Schrift in huis heeft?’ Hij concludeert: ‘Indien iemand voor zichzelf leest, ontslaat hem dat niet van de plicht om het Woord in het openbaar te horen.’⁴⁴ Hoewel Calvijn de Bijbel in de handen van iedereen wenst, ontkomt hij niet aan een zekere clericalisering van de lezing en uitleg van de Schrift, waarbij leken wel zelf lezen, maar voor de uitleg aangewezen zijn op ambtsdragers.⁴⁵ ‘God wil ook vandaag niet alleen dat wij met aandacht zijn Woord zullen lezen, maar heeft ook leermeesters aangesteld om ons daarbij te helpen en van dienst te zijn.’ Degenen die menen dat zij aan persoonlijke lezing en meditatie wel genoeg hebben, brengen ‘zichzelf in de greep van verderfelijke dwalingen en de meest verschrikkelijke waanzin’ (*Inst.* 4.1.5).

44 *Quatre sermons fort utiles pour nostre temps [...] (1552)*, Preek 3, CO 8, 412: ‘Parquoy, si chascun lit en privé, cela n’empesche point qu’on escoute en publique’, Ned. vert. in *Het gepredikte Woord. Preeken van Johannes Calvijn*, vertaald door J. Douma en W.H. van de Vegt, deel V, Preeken over de kerk, Franeker 1978³, 54. Zie ook Preek 17, 1 Kor. 3:2b-7: ‘[...] quoy qu’il en soit si ne suffist il point d’avoir l’escripture sainte pour lire en son privé; quand nostre Seigneur a volu adjoûter la predication ce n’a pas esté sans cause, car il n’y a rien de superflu en tout ce que Dieu a ordonné. Concluons donc qu’il faut qu’il y ayt des pasteurs en l’église, et par consequant il faut qu’il y ayt la police que nous venions pour estre enseignez et recevoir tous les jours instruction nouvelle’, geciteerd in McKee, ‘Calvin and His Colleagues’, 11. Calvijn ‘aux fidèles du Poitou’ (3 september 1554), CO 15, 222, nr. 2005: ‘Car combien que chascun puisse et doibve aussy prier Dieu en secret, et s’estant retiré à part, et que chascun puisse lire en sa maison, si est-ce que ce sacrifice est agréable à Dieu de nous assembler pour le prier comme d’une bouche, et de luy faire hommage solennel de nos âmes et de nos corps.’ Zie verder M. Engammare, ‘De la chaire au bûcher, la bible dans l’Europe de la Renaissance. Pour rendre compte d’une production récente abondante et lancer quelques pistes de réflexion’, *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance* 61 (1999), 737-761, aldaar 756-759.

45 J. Calvin, *Institution de la religion chrétienne (1541)*, édition critique par O. Millet, [Textes Littéraires Français 598], Genève 2008, ‘Introduction’, 28: ‘[...] si la Réforme a aboli le magistère hiérarchique catholique, celui des évêques, des conciles et du pape [...], elle n’abolit pas pour autant tout rapport de subordination entre la masse des fidèles et les personnes instruites et éclairées capables de guider celle-ci.’

3c. *Geest en Woord*

Artikel V en VI van de *Summa* vragen nu onze aandacht. In deze artikelen gaat het over het werk van de heilige Geest, die gebruik maakt van de prediking als een instrument. Aan dit instrument is onlosmakelijk de persoon van de prediker verbonden. De uitwendige en inwendige leraar zijn bij hun werk gericht op de hoorder. Hoe ziet Calvijn het proces van horen en ontvangen voor zich en welke plaats neemt de Geest in het gehele gebeuren van de prediking in? Met andere woorden, hoe krijgen we het pneumatologische moment scherper in beeld?

Dat de heilige Geest gebruik maakt van het instrument van de prediking van het Woord betekent niet dat de Geest zonder dit instrument de verbinding tussen Christus en de gelovige niet tot stand zou kunnen brengen. Hierboven hebben we reeds de redenen besproken waarom God – hoewel Hij ook zonder hulpmiddel of instrument zou kunnen handelen – toch gebruik maakt van de dienst van mensen. In de polemieek met Albert Pighius over het *liberum arbitrium* is Calvijn onder andere uitgedaagd om zich uit te spreken over de werking van de prediking en het antwoord van de kant van de mens op het verkondigde Woord. Waarom lezen we bij de profeten zo vaak de oproep om zich te bekeren, ‘terwijl de Here weet dat dit uitsluitend het werk en de gave van de heilige Geest is’? Ook nu voert Calvijn aan dat God het verborgen werk van de Geest zonder enig middel zou kunnen volbrengen, maar om het middel van de prediking krachtig en vruchtbaar te maken ‘schrijft Hij in onze harten met zijn eigen vinger dezelfde woorden die Hij in onze oren spreekt door de mond van een mens. Zo maakt Hij de dienst (van het Woord) geestelijk en levend, die anders een letterdienst en dood zou blijven.’⁴⁶ Preken zijn krachteloos en bereiken niet hun doel, wanneer God zijn Geest niet daaraan verbindt. Calvijn is zich voortdurend bewust van de grenzen van de menselijke stem. In 1 Korinthe 3:7 heeft Paulus opgemerkt dat wie plant en natmaakt niets is.⁴⁷ ‘Maar hoe komt het dat hun werk zo nutteloos is, dan alleen omdat zij als tot stenen spreken, tot het moment waarop God door zijn wonderlijke en verborgen werk druppel voor druppel in hun gehoor laat komen en in hun harten inblaast wat door de dienst van mensen niet verder zou kunnen komen dan de oren?’⁴⁸ Niet om het werk van zijn dienstknechten uit te sluiten, maar opdat alle lof alleen aan God wordt toegebracht.

46 *Defensio doctrinae de servitute et liberatione humani arbitrii adversus calumnias Alberti Pighii*, COR IV/3, 296: ‘Caeterum, ut efficax ac fructuosum sit eiusmodi instrumentum, ea ipsa verba quae auribus per os hominis loquitur digito suo in corda insculpit. Ita ministerium reddit spirituale et vivum quod alias literale et mortuum foret.’

47 Voor Calvijn is dit de klassieke bewijsplaats voor de verhouding tussen Gods handelen en het werk van de dienaren in de kerk. Zie R. Hedtke, *Erziehung durch die Kirche bei Calvin. Der Unterweisungs- und Erziehungsauftrag der Kirche und seine anthropologischen und theologischen Grundlagen*, [Pädagogische Forschungen 39], Heidelberg 1969, 216, n. 21: ‘Calvin behandelt diese Stelle sehr ausführlich und zitiert sie auffallend häufig.’

48 *Def. adv. calumn. Pighii*, COR IV/3, 239.

Dat er gemakkelijk misverstanden ontstaan over de verhouding tussen Gods werk en het menselijk aandeel in de verkondiging, blijkt uit de openingszin van *Institutie* 4.1.6: ‘Sommigen beklemtonen op overdreven wijze de waardigheid ervan, terwijl anderen beweren dat we ten onrechte op een sterfelijk mens overdragen wat eigenlijk alleen de Geest toekomt, als we van oordeel zijn dat dienaren en leraren doordringen tot in de gedachten en de harten van de mensen, om zowel de blindheid van het verstand als de hardheid van het hart te corrigeren.’ Toch noemt Paulus zich in 2 Korinthe 3:6 ‘dienaar des Geestes’. Daarmee krijgt een prediker niet de beschikking over de Geest, ‘zodat hij, zo vaak als hij wil, de Geest tegelijk met de stem uit de keel mocht voortbrengen’; hij wil alleen dit zeggen: ‘Dat Christus zijn dienst zegent [...]. Het is iets anders, dat Christus zijn kracht voegt bij de dienst van de mens, en dat de leer van een mens door zichzelf zulke kracht heeft. Zo zijn wij dan dienaren van de Geest, niet omdat wij Die besloten, en als gevangen houden; niet omdat wij zijn genade naar ons goeddenken alle mensen, of dien het ons belieft, geven, maar omdat Christus door ons de verstanden verlicht, de harten vernieuwt, en de mensen geheel en al door wedergeboorte verandert. Om deze band en vereniging der genade van Christus (*coniunctio et nexus Christi gratiae*) met de arbeid van de mens wordt dikwijls aan de dienaar toegeschreven, wat de Here alleen toekomt.’⁴⁹

Bij de verwoording van de verhouding tussen het werk van de Geest en de dienst van het Woord door een prediker tracht Calvijn enerzijds recht te doen aan de betrouwbaarheid van God en anderzijds aan de vrijheid van de Geest. ‘God graveert op krachtige wijze in het hart van de mens, wat Hij in hun oren zegt door de mond van zijn dienaar. Hij doet dat niet voor, noch na, maar tegelijk met de prediking.’⁵⁰ Bij het *simul* plaatst Calvijn echter direct de kanttekening, dat het niet aan ons is om God het tijdstip voor te schrijven, waarop Hij moet werken. ‘Laten we echter vasthouden aan de verbinding tussen het verborgen werk van de Geest en de uitwendige prediking door een mens en we zullen van alle moeilijkheden verlost zijn.’

Om nog nauwkeuriger te weten hoe de Geest als inwendige Leraar zijn werk in de gelovigen verricht, moeten we luisteren naar de uitleg van Psalm 143:10 – ‘Leer mij Uw welbehagen te doen, want U bent mijn God. Laat Uw goede Geest mij leiden in een geëffend land.’ Calvijn onderscheidt hier drie aspecten om daarmee aan te geven dat de mens in zijn totaliteit wordt aangesproken door de prediking:

49 *Comm. in 2 Cor.*, 2 Kor. 3:6, COR II/15, 55, r. 23-32.

50 *Def. adv. calumn. Pighii*, COR IV/3, 240: ‘[...] quod efficaciter insculpat Deus hominum cordibus per spiritum quod per os eius, non ante nec post sed simul, auribus loquitur.’ Zie ook J.G. Jackisch, *Der Geist, Christus und die Kirche. John Zizioulas, Georges Florovsky, Martin Luther und Johannes Calvin im Dialog*, Books on Demand GmbH 2003, 181-184 (te raadplegen via <http://www.google.nl/books?hl=nl>). Zie voor latere ontwikkelingen H. van den Belt, ‘Waar is het Lam? Overwegingen bij het neocalvinisme’, *Theologia Reformata* 51 (2008), 238-253, aldaar 241.

In de eerste plaats onderwijst Hij ons door zijn Woord, vervolgens verlicht Hij ons verstand door zijn Geest, en ten derde graveert Hij de leer in ons hart, opdat wij er met een ongeveinsde instemming aan gehoorzamen. Want het eenvoudig horen van het Woord zou op zichzelf niet genoeg zijn; evenzo zou ook het blote verstand onvoldoende wezen, indien er de gewillige gehoorzaamheid van het hart niet mee gepaard ging. [...] Want David vraagt dat Gods Geest de Leidsman zal wezen, niet slechts om het verstand te verlichten, maar ook om de harten te neigen met kracht en ons als bij de hand te leiden om met de leer van God in te stemmen.⁵¹

Wanneer de Geest zich niet zou voegen bij de stem van een mens, brengt de prediker slechts een klank voort die de lucht in beweging brengt. Augustinus had in zijn *De Doctrina Christiana* al opgemerkt: ‘Omdat woorden meteen nadat ze de lucht geraakt hebben, voorbijgaan en niet langer duren dan hun klank, heeft men met behulp van letters tekens voor woorden ingesteld.’⁵² Wanneer de menselijke stem dermate aan zwakte onderhevig is, hoe kan dan van het evangelie gezegd worden dat het een kracht Gods is tot zaligheid voor ieder die gelooft?, vraagt Calvijn zich af in een Pinksterpreek. ‘Een geluid dat in de lucht vervliegt en daar vergaat, zal het ons ooit tot het koninkrijk der hemelen kunnen brengen? Niemand kan uit zichzelf ook maar een enkele mug scheppen, doch hier gaat het om het beeld Gods, dat in ons herschapen moet worden.

51 *Comm. in Ps.*, Ps. 143:10, CO 32, 404v. Vgl. *Inst.* 4.14.8: ‘In de eerste plaats leert en onderricht de Here ons door zijn Woord, in de tweede plaats versterkt Hij ons door de sacramenten en in de derde plaats verlicht Hij ons verstand met het licht van de heilige Geest en maakt Hij onze harten toegankelijk voor het Woord en de sacramenten, die anders alleen in onze oren zouden klinken en zich onder onze ogen zouden voordoen, maar ons innerlijk niet zouden raken.’ Zie ook de belangwekkende en uitvoerige analyse in O. Millet, *Calvin et la dynamique de la parole. Etude de rhétorique réformée*, [Bibliothèque Littéraire de la Renaissance, Série 3 – tome 28], Paris 1992, 212-224; voor een samenvatting zie idem, ‘*Docere/Movere*: Les catégories rhétoriques et leurs sources humanistes dans la doctrine calvinienne de la foi’, in: *Calvinus sincerioris religionis vindex, Calvin as Protector of the Purer Religion*, [Sixteenth Century Essays and Studies 36], W.H. Neuser, B.G. Armstrong (eds.), Kirksville, Missouri 1997, 35-51, aldaar 47v en W. Balke, ‘“Il faut que le coeur marche”: Calvijn over het hart in zijn prediking’, in: *Verbum Dei manet in aeternum. Luther en Calvijn in hun Schriftverstaan*, W. Balke, S. Hiebsch, W. Janse (red.), Kampen 2008, 70-92, aldaar 72-75.

52 *De Doctrina Christiana* II.iv.5 (CCSL 32, 34; Ned. vert. in Aurelius Augustinus, *Wat betekent de bijbel? Christelijke scholing in tekstbegrip en presentatie. De doctrina christiana* ingeleid, vertaald en toegelicht door J. den Boeft en I. Sluiter, Amsterdam, Leuven 1999, 73). Reeds de filosofen van de Stoa definieerden ‘klank’ als geslagen lucht. In de schoolgrammatica’s van het Romeinse Keizerrijk werd deze bepaling overgenomen in de definitie van ‘vox’, bijv. Aelius Donatus, *Grammatici Latini*, H. Keil (ed.), Hildesheim 1961, vol. 4, 367, r. 5: ‘Vox est aer ictus sensibilis auditu, quantum in ipso est.’ Zie ook J. Calvijn, Preek 4, Harm. Ev., Luk. 1:16-18, CO 46, 39: ‘[...] la voix d’un homme, qui n’est qu’un son qui s’esvanouit en l’air.’

[...] En zal dit kunnen geschieden door de stem van een mens? Zeker niet. Hier wordt duidelijk gezegd dat de heilige Geest als met een onverbreekelijke band verbonden is aan het Woord dat gepredikt wordt.⁵³ Op het Pinksterfeest is de Geest neergedaald in de gedaante van tongen. Calvijn verklaart deze zichtbare gedaante met een terminologie die hij ontleend heeft aan zijn sacramentstheologie: ‘ongetwijfeld bestaat er altijd enige overeenkomst tussen zichtbare tekens en de waarheid die afgebeeld wordt.’⁵⁴ De Geest is in zichtbare gedaante verschenen om er op te wijzen dat Hij in de mond van de apostelen (*qu’il seroit en la bouche des Apostres*) zou zijn en dat Hij hun alles zou geven wat vereist zou worden om hun ambt en roeping te vervullen. Behoedzaam zoekt Calvijn een weg te gaan tussen het objectiverende karakter van het rooms-katholieke en lutherse sacramentsbegrip en het zwingliaans spiritualisme. Wim Janse merkt op dat ‘het *exhibitio*-begrip zowel de realiteit van de genadegave (krachtens het beloftewoord) alsook het geheimeniskarakter van het Avondmaal (wegens de transcendentie van de genade) [honoreert].’⁵⁵ Toegepast op de leer van de bediening van het Woord – nauw verwant als zij is met de sacramentsleer gezien de dubbele titel van de *Summa* – betekent dit dat de gelovigen niet hoeven te twifelen of Christus in het gepredikte Woord aanwezig is en tegelijk erkennen dat de relatie tussen Christus en de gelovigen met ons verstand niet is te bevatten. Het gepredikte Woord is ondertussen niet minder zeker dan wanneer Christus zelf zichtbaar aanwezig zou zijn.⁵⁶

3d. De homiletische ‘verrassing’

Echter, voor de prediking geldt ook wat van de sacramenten gezegd moet worden: ‘aanbieden is iets anders dan aannemen.’⁵⁷ Wie niet gelooft, ontvangt niet wat Christus aanbiedt. In de *Summa* wordt niet gesproken over de predestinatie, maar hier komen we op het punt dat Calvijn kernachtig verwoordt in zijn traktaat *Des Scandales*:

53 CO 48, 626; Ned. vert. in *Het gepredikte Woord*, deel III, Feeststoffen, 144. Een kritische editie van deze preek hoop ik te bieden in COR V/1, *Sermon de la Nativité, sermons de la Passion et de la Résurrection, sermons de l’Ascension et de la Pentecôte, sermon du Dernier Jour*. Zie ook *Resp. ad epist. Sadoleti*, OS 1, 465: ‘Quia enim providebat (nl. Christus, WM), quam periculosum foret absque verbo spiritum iactare, ecclesiam a sancto quidem spiritu gubernari asseruit: sed eam gubernationem, ne vaga et instabilis crederetur, verbo alligavit,’ en *Inst.* 4.8.13, OS 5, 148, r. 1v: ‘[...] quum ipse individuo nexu cum verbo Dei coniunctus esse velit’.

54 CO 48, 626. Cf. *Petit Traicté de la sainte Cène*, in: *Three French Treatises*, 119v: ‘Car c’est une reigle generale pour tous Sacremens, que les signes que nous y voyons doivent avoir quelque similitude avec la chose spirituelle qui y est figurée.’

55 W. Janse, ‘Sacramenten’, in: *Calvijn Handboek*, 387-398, aldaar 395.

56 Zie *Comm. in Rom.*, Rom. 10:8, COR II/13, 220, r. 10-13: ‘Itaque insignem ex hoc loco consolationem percipiunt fideles animae de verbi certitudine, quod scilicet in eo non minus tuto acquiescant, quam in praesentissimo rerum aspectu.’

57 *Inst.* 4.14.15, OS 5, 273, r. 31v: ‘[...] aliud sit offerre, aliud recipere.’

Kunnen wij een nog scherpere en evidentere spiegel hebben, waarin de genade van God oplicht, dan wanneer de boodschap aan allen gemeenschappelijk verkondigd wordt, dat allen zonder onderscheid zijn geroepen, ja door eenzelfde instrument en eenzelfde mond? Toch is er zo'n groot onderscheid onder de hoorders, dat de ene groep met een onverbetere-lijke hardnekkigheid verwerpt wat de anderen met gehoorzaamheid ontvangen.⁵⁸

Wanneer Jezus in Johannes 6:45 de woorden van Jesaja 54:13 aanhaalt – ‘En zij zullen allen door God onderwezen zijn. Ieder die het van de Vader gehoord en geleerd heeft, komt tot Mij’ – volgt daarop niet: “‘Het evangelie wordt gepredikt, en daarom geloven allen’”. Immers, velen verzetten er zich tegen; anderen drijven er openlijk de spot mee; nog weer anderen doen alsof ze het geloven. Slechts “zovelen als er verordineerd zijn ten eeuwigen leven” nemen het van harte aan, zodat ze met recht gerekend mogen worden tot Gods discipelen. De prediking van het evangelie richt zich wel zonder onderscheid zowel tot de uitverkorenen als tot de verworpenen, maar alleen de uitverkorenen komen tot Christus, omdat ze door God geleerd zijn.⁵⁹

Het is niet mijn intentie om aan de hand van boek III van de *Institutie* te laten zien hoe Calvijn met deze homiletische verrassing is omgegaan.⁶⁰ In plaats daarvan luisteren we naar preek 28 over Deuteronomium 4:36-38.⁶¹ In vers 37 houdt Mozes het volk voor: ‘Omdat Hij uw vaderen liefhad, en Hij hun nageslacht na hen verkoren heeft, heeft Hij u met zijn aangezicht en zijn grote kracht uit Egypte geleid.’ Het volk heeft zijn redding exclusief aan God te danken. De eerste les voor de hoorders in Genève is, dat wanneer God ons roept om in zijn kerk te zijn en Hij ons deel doet hebben aan zijn

58 J. Calvin, *Des Scandales*, édition critique par O. Fatio, [Textes Littéraires Français 323], Genève 1984, 126.

59 *Comm. in Is.*, Jes. 54:13, CO 37, 276. Zie ook *Comm. in Act.*, Hand. 13:48, COR II/12/1, 405, r. 13-20: ‘Nam quod ex duobus, qui promiscue eandem doctrinam audiunt, alter docilem se praebet, alter perstat in sua malitia, non ideo fit, quod natura differant, sed quia priorem illuminat Deus, alterum pari gratia non dignatur. Fide quidem efficimur filii Dei, et fides, quantum ad nos spectat, salutis est ianua et principium. Sed altior est Dei respectus. Neque enim eligere nos incipit, ex quo credimus, sed adoptionem suam, quae occulta erat, fidei dono obsignat in cordibus nostris, ut manifesta et rata sit’, in *Interim adultero-germanum: cui adjecta est, vera christianae pacificationis, et Ecclesiae reformandae ratio*, CO 7, 602: ‘Porro efficacia vocationis [...] sic accipi debet, quod non tantum nobis offertur Dei gratia, sed ad eam amplexandam voluntas quoque nostra formatur. Nam inter electos et reprobos id interest, quod quum utroque alloquatur Deus voce hominis, illos peculiariter spiritu suo intus docet. Commune, inquam, utrisque est hominis ministerium: sed interior spiritus gratia specialis est electis.’

60 H.A. Oberman, ‘Preaching and the Word in the Reformation’, *Theology Today* 18 (1961), 16-29, aldaar 18v: ‘The problem of predestination arose out of the homiletic surprise that some understood and others did not.’

61 Preek 28, Deut. 4:36-38 (5 juni 1555), CO 26, 211-223; citaten 213-217. Zie ook A. Thiel, *In der Schule Gottes. Die Ethik Calvins im Spiegel seiner Predigten über das Deuteronomium*, Neukirchen-Vluyn 1999, 55-69: ‘Die Predigt des Deuteronomiums in Genf’.

evangelie, dat niet komt omdat wij vorderingen hebben gemaakt. Dat komt alleen omdat Hij ons heeft verkoren. Het woord ‘verkiezing’ wordt hier gebruikt om aan te geven dat God begonnen is.

‘Wij zien dat God zijn genadegaven niet aan allen zonder onderscheid schenkt. Om nog meer luister te geven aan zijn goedheid, geeft Hij aan de een, wat Hij aan de ander onthoudt. We zien dat heden ten dage velen verstoken zijn van het evangelie; we zien dat velen als verblind en verhard zijn waar het wel gepredikt wordt. Maar wanneer het evangelie ergens verkondigd wordt, is dat reeds een stukje verkiezing. Daar heeft Mozes het hier over. Wanneer we zien dat God zijn Woord op ons laat regenen en wij daar dagelijks mee verzadigd worden en er toch andere steden zijn – groter en rijker en edeler – maar die daarvan verstoken zijn, moeten we wel bedenken dat wij zo’n goed niet zelf gezocht hebben. Het is God die ons in zijn ontferming verkozen heeft.’

Deze eerste graad van verkiezing krijgt een verdieping – ‘une seconde espece d’election’ – ‘wanneer het God behaagt om ons het geloof te schenken en wij dit Woord proeven en daardoor werkelijk gevoed zijn en het ons vanbinnen in ons hart raakt [...] en wij in het lichaam van Jezus Christus ingelijfd zijn.’ In de preek blijft het verschil tussen de tweede en derde graad van verkiezing enigszins onduidelijk: ‘De gelovigen die verlicht zijn door de heilige Geest, ontvangen nog een derde teken van Gods liefde, omdat God zich nog persoonlijker (*plus privement*) openbaart, wanneer Hij zijn vaderlijke aanneming ondertekent door de heilige Geest en die in hun harten graveert.’ De gemeenteleden in Genève zijn reeds door twee banden aan God gebonden: het evangelie wordt verkondigd en groten en kleinen worden uitgenodigd. Ten tweede betuigt God dat Hij hen wil laten delen in het heil dat voor hen verworven is door de dood en het lijden van zijn Zoon. ‘Laten we ons nu richten op de derde verplichting die te maken heeft met de derde blijk van Gods liefde tot ons. Immers, ons wordt niet alleen het evangelie verkondigd, maar God laat ons zijn kracht voelen, opdat wij weten dat Hij onze Vader en Redder is, en wij niet zullen twifelen dat onze zonden ons vergeven zijn in de Naam van onze Here Jezus Christus. Hij reikt ons zelfs de gave van zijn heilige Geest aan om naar zijn beeld vernieuwd te worden. Wanneer God de boodschap die ons door de mond van mensen verkondigd wordt zo in onze harten schrijft, moeten we wel weten dat dat de derde blijk van liefde is die God ons verklaart.’

De citaten uit deze preek tonen ons dat de achtergrond van Gods predestinatie voor Calvijns hoorders geen inperking vormt voor de prediking van Gods beloften en de zekerheid aangaande de verlossing. Zij mogen leren ‘God te verheerlijken, omdat Hij ons heeft verkoren.’ Direct na deze aansporing wordt in één zin slechts gesproken over de verworpenen: ‘Wat de verworpenen betreft is het zeker dat zij alleen hun tanden kunnen knarsen om God te lasteren – en we zien dat ook gebeuren.’

4. Evaluatie – was Calvijn een voorwerpelijk prediker?

We hebben aandacht geschonken aan de belangrijke verschuiving in de zestiende eeuw van een visuele naar een verbale bemiddeling van het heil, waarbij de presentie van

Christus in de prediking zo reëel is, dat beelden overbodig zijn en zelfs in strijd zijn met de zuivere dienst van God. Vervolgens hebben we vanuit de *Summa* gedocumenteerd dat in het Genève waar Calvijn vele jaren predikant geweest is, over de prediking niet kon worden gesproken, zonder tegelijkertijd het werk van de Geest in het middelpunt te stellen. Hoe laat zich nu de prediking van Calvijn typeren? Kan van hem gezegd worden dat hij een voorwerpelijke prediker was? Wanneer deze vraag wordt opgeworpen, moeten we bedenken dat de vraagstelling niet opkomt vanuit de preken van Calvijn. Een problematiek van later tijd projecteren we terug op de tijd van de reformatie. In de vorige eeuw is de vraag naar voorwerpelijke en onderwerpelijke prediking aan de orde gesteld door prof. dr. J.A.C. van Leeuwen in een referaat op de dertiende jaarvergadering van de Gereformeerde Bond in 1918 en door ds. I. Kievit in een serie artikelen in het *Gereformeerd Weekblad*.⁶²

In de voorwerpelijke prediking wordt volgens Van Leeuwen ‘de nadruk gelegd op de ontvouwing van de waarheid Gods. [...] Zij beweegt zich om de voornaamste stukken der geref. leer, en spreekt over verkiezing, over de vrijmacht Gods, over de verheerlijking der schepping, den staat der rechtheid en den val des menschen, over zijn onvermogen tot het waarachtig goed’ (8). Gevaar van deze benadering acht hij dat deze prediking niet op de man afgaat: ‘Zij behandelt de onderscheiden waarheden in den 3^{en}, niet in den 2^{en} persoon’ (9). Deze typering is niet van toepassing op Calvijns preken, omdat hij in zijn preken vrijwel alleen spreekt in de eerste persoon meervoud.⁶³ Kievit pleit ervoor dat aan het voorwerpelijke veel zorg besteed moet worden, ‘om de goddelijke waarheid in al haar omvang en in al haar samenhang te leren verstaan en voor de gemeente ontvouwen’ (177). Een blik in de registers van de reeds verschenen delen van de serie *Supplementa Calviniana* maakt overtuigend duidelijk dat de volle breedte van de gereformeerde leer in Calvijns preken aan de orde wordt gesteld. In die zin kunnen we hem

62 J.A.C. van Leeuwen, *Voorwerpelijke en onderwerpelijke prediking. Referaat gehouden op de 13de Jaarvergadering van den Geref. Bond tot verbreiding en verdediging van de Waarheid in de Ned. Herv. (Geref.) Kerk*, Maassluis 1918 en I. Kievit, *Voorwerpelijke-onderwerpelijke prediking*. Zie voor J.A.C. van Leeuwen *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, deel 4, Kampen 1998, 301-303, en voor I. Kievit, *Biografisch Lexicon*, deel 5, Kampen 2001, 304v. Cf. W. Balke, ‘De beide predikanten Kievit: een persoonlijke herinnering’, in: idem, *Heel het Woord en heel de Kerk. Schetsen uit de geschiedenis van de vaderlandse kerk*, Goudriaan, Kampen 1992, 194-203, aldaar 197: ‘Zoals Augustinus in zijn *Retractationes* nabeschouwingen gaf over zijn vroegere geschriften, zo deed de oude ds. Kievit dat in gesprekken. Het meest te spreken was hij over zijn geschrift: *Voorwerpelijke-onderwerpelijke prediking*’.

63 T.H.L. Parker, *Calvin's Preaching*, Edinburgh 1992, 116v: ‘[...] the almost universal use of ‘we’ and ‘us’ and the rare address of ‘you’.’ Zie ook Moehn, *God roept ons*, 7-9; hoofdstuk 2 *passim* en K. Exalto, Een homiletische wegwijzer (over Calvijns prediking), in: *Transponeren*, [Homiletische handreiking 1], C. den Boer, A. van Brummelen, K. Exalto (red.), Kampen 1982, 77-114, aldaar 93v.

een voorwerpelijk prediker noemen. De *lectio continua* bewaart de prediker ervoor slechts zijn eigen voorkeuren te volgen.

Van Leeuwen signaleerde in 1918 dat de onderwerpelijke prediking helaas blijft hangen aan de vraag 'hebt gij nu wel recht, u onder Gods kinderen te rekenen, weet gij nu wel zeker, dat Christus uw deel is? Zij zoekt vooral haar kracht in de beangstiging' (13), terwijl het werk van de herscheppende genade van God zo rijk en veelzijdig is. Aan de hand van de preek over Deuteronomium heb ik laten zien dat er bij Calvijn geen sprake is van een dergelijke verenging, laat staan van een beangstigen van de hoorders. 'De belangrijkste bedoeling van Calvijn is altijd geweest om de positieve verkiezing van de gelovigen te prediken en het troostende en opbouwende karakter van deze leer te tonen.'⁶⁴

Kievit eindigt zijn artikelen met 'enkele voorbeelden van rechte synthese bij Calvijn' (182) en vat samen: 'Geweldig veel spreekt Calvijn over de bevinding onzer verlorenheid en ons diep bederf in zijn preken, om zo af te dalen of op te klimmen tot de vrije genade uit het goddelijk erbarmen in Christus Jezus' (183). Om zo te preken is het nodig dat wij in navolging van Calvijn steeds weer geduldig luisteren naar de woorden van God en net als hij de weg van het gebed bewandelen en 'Hem bidden dat het Hem behaagt zo onze ogen te openen, dat wij Hem kennen als onze enige Leraar en dat wij door Hem onze rechte weg leren, opdat wij altijd zullen streven naar het doel dat Hij ons heeft voorgesteld. Dat wij nooit zullen ophouden – gedurende de tijd dat Hij zal toestaan dat wij in dit sterfelijk leven zullen verkeren – om zijn heilige Naam te verheerlijken, op zo'n wijze dat zelfs de onwetenden aangespoord worden hetzelfde te doen, opdat allen eensgezind Hem kunnen dienen en eren in gehoorzaamheid aan zijn heilig Woord.'⁶⁵

64 É. Fuchs, *La morale selon Calvin*, Paris 1986, 37; geciteerd in B. Cottret, *Calvin. Biographie*, Paris 1995, 329 (Ned. vert. Kampen 2005, 326). Zie voor de troost van de verkiezing ook H.A. Oberman, *De Erfenis van Calvijn. Grootheid en grenzen*, [Kuyper-voordrachten], Kampen 1988, 47-49.

65 Inleiding op het gebed aan het einde van preek 25, *Handelingen 6:7-8*, SC 8, 222.